Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-2(A)| February - 2026

Original Article

लोकमान्य टिळकांचा औद्योगिक विकासविषयक विचार : आर्थिक राष्ट्रवाद, संस्थात्मक पुनर्रचना आणि स्वदेशी औद्योगिकीकरणाचा सखोल चिकित्सक अभ्यास

आशिष रामदास देरकर[1], डॉ. जे. एम. काकडे[2]

[1]संशोधक, अर्थशास्त्र विभाग, डॉ. खत्री महाविद्यालय, चंद्रपूर

[2]मार्गदर्शक, प्राचार्य, डॉ. खत्री महाविद्यालय, चंद्रपूर

Email: ashishderkar@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2026-180219

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 2(A)

Pp. 102-107

February - 2026

Submitted: 16 Jan. 2026

Revised: 26 Jan. 2026

Accepted: 11 Feb. 2026

Published: 28 Feb. 2026

सारांश

एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात भारतातील औद्योगिक रचना वसाहतवादी आर्थिक धोरणांमुळे असमतोल, परावलंबी आणि संरचनात्मकदृष्ट्या कमकुवत बनली. भारताला कच्चा माल पुरवणारा आणि ब्रिटिश तयार वस्तूंचा बाजार म्हणून घडविण्यात आले. परिणामी पारंपरिक उद्योगांचा ऱ्हास, स्थानिक भांडवलनिर्मितीतील अडथळे, तांत्रिक मागासलेपण आणि रोजगारातील अस्थिरता वाढली. या पार्श्वभूमीवर लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांनी औद्योगिक विकासाला राष्ट्रीय पुनरुत्थानाचा पाया मानले. त्यांच्या मते स्वदेशी उत्पादन, स्थानिक उद्योगांचे संरक्षण, भांडवलनिर्मिती, तांत्रिक शिक्षण आणि कृषी-उद्योग समन्वय ही आर्थिक स्वातंत्र्याची मूलतत्त्वे आहेत. केसरी मधील लेखनातून त्यांनी वसाहतवादी आर्थिक शोषणाची चिकित्सक समीक्षा करत औद्योगिक स्वावलंबनाची दिशा स्पष्ट केली.प्रस्तुत लेखात Drain Theory, Political Economy आणि Institutional Analysis या सैद्धांतिक चौकटींच्या आधारे टिळकांच्या औद्योगिक विचारांचे पुनर्मूल्यांकन करण्यात आले आहे. अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की टिळकांचा स्वदेशी विचार भावनिक नव्हता; तो संरचनात्मक आर्थिक प्रतिसाद होता. आधुनिक आत्मनिर्भरता, MSME विकास, ग्रामीण औद्योगिकीकरण आणि उत्पादनाधारित वाढ या चर्चांमध्ये टिळकांचे विचार आजही संदर्भमूल्य राखतात.

मुख्य शब्द: *औद्योगिक विकास, स्वदेशी, आर्थिक राष्ट्रवाद, भांडवलनिर्मिती, संस्थात्मक सुधारणा, लोकमान्य टिळक*

प्रस्तावना

भारताच्या आर्थिक इतिहासात औद्योगिक विकासाचा प्रश्न हा केवळ उत्पादनवाढ, कारखाने उभारणे किंवा तंत्रज्ञान स्वीकारणे इतक्यापुरता मर्यादित नव्हता; तो राष्ट्राच्या आर्थिक स्वायत्ततेशी, सामाजिक रचनेशी आणि राजकीय भवितव्याशी निगडित होता. अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात युरोपात झालेल्या औद्योगिक क्रांतीनंतर जागतिक व्यापाररचनेत आमूलाग्र बदल घडून आले. उत्पादनाचे केंद्र यंत्राधारित कारखान्यांकडे वळले, खर्च कमी झाला आणि मोठ्या प्रमाणात वस्तूंची निर्मिती शक्य झाली. या प्रक्रियेचा परिणाम वसाहतांवर विशेषतः भारतावर झाला, कारण भारत हा ब्रिटिश साम्राज्याचा एक महत्त्वाचा आर्थिक घटक बनला होता.ब्रिटिश सत्तेच्या स्थापनेपूर्वी भारतातील औद्योगिक रचना प्रामुख्याने लघुउद्योग, हस्तकला, हातमाग वस्त्रोद्योग, धातुकाम, कातडी उद्योग, साखरनिर्मिती, जहाजबांधणी आणि विविध पारंपरिक कौशल्यांवर आधारित होती. ही व्यवस्था स्थानिक मागणीशी सुसंगत आणि काही प्रमाणात निर्यातक्षमही होती. परंतु ब्रिटिश सत्तेअंतर्गत व्यापारधोरणे आणि शुल्करचनेत झालेल्या बदलांमुळे या उद्योगांचे संरक्षण कमकुवत झाले. ब्रिटनमधील यंत्रनिर्मित वस्तू मोठ्या प्रमाणावर आणि तुलनेने स्वस्त दरात भारतीय बाजारात येऊ लागल्या, तर भारतीय उत्पादित वस्तूंना परदेशी बाजारपेठेत समान संधी उपलब्ध राहिली नाही.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Quick Response Code:

Address for correspondence:

आशिष रामदास देरकर, संशोधक, अर्थशास्त्र विभाग,डॉ. खत्री महाविद्यालय, चंद्रपूर

How to cite this article:

देरकर, . आशिष . रामदास ., & काकडे, . जे . एम . (2026). लोकमान्य टिळकांचा औद्योगिक विकासविषयक विचार : आर्थिक राष्ट्रवाद, संस्थात्मक पुनर्रचना आणि स्वदेशी औद्योगिकीकरणाचा सखोल चिकित्सक अभ्यास. Journal of Research & Development, 18(2(A)), 102–107. https://doi.org/10.5281/zenodo.18933805

Website:
https://jrdrvb.org/

DOI:
10.5281/zenodo.18933805

OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-2(A)| February - 2026

या असमतोल व्यापाररचनेमुळे भारतीय पारंपरिक उद्योगांची स्पर्धात्मकता कमी झाली. हातमाग वस्त्रोद्योगासारख्या क्षेत्रांना विशेष फटका बसला (Dutt, 1901; Roy, 2012). अनेक कारागीर बेरोजगार झाले किंवा कृषी क्षेत्राकडे वळले. त्यामुळे औद्योगिक क्षमतांचा ऱ्हास झाला आणि अर्थव्यवस्थेतील उत्पादनरचना अधिकाधिक कृषीप्रधान बनली. औद्योगिक उत्पादनातील घट आणि रोजगारसंधींची मर्यादा यामुळे सामाजिक-आर्थिक असंतुलन वाढू लागले.

याच काळात भारतातील कच्चा माल—विशेषतः कापूस, ज्यूट, निळी, धातूखनिजे—ब्रिटनमध्ये निर्यात केला जाऊन तेथे प्रक्रिया होऊन तयार माल पुन्हा भारतीय बाजारात विकला जाई. ही प्रक्रिया केवळ व्यापार व्यवहार नव्हती; ती वसाहतवादी आर्थिक रचनेचा मूलभूत भाग होती. कच्चा माल निर्यात आणि तयार माल आयात या चक्रामुळे भारतातील मूल्यवर्धनाची क्षमता कमी झाली. देशांतर्गत उद्योगविकासासाठी आवश्यक असलेली भांडवलनिर्मिती आणि तांत्रिक प्रगती मर्यादित राहिली.

या परिस्थितीने औद्योगिक प्रश्नाला राष्ट्रवादी विचारधारेच्या केंद्रस्थानी आणले. औद्योगिक विकास हा आर्थिक स्वावलंबनाचा पाया आहे, ही जाणीव राष्ट्रवादी नेतृत्वात निर्माण झाली. औद्योगिक स्वयंपूर्णता नसल्यास राजकीय स्वातंत्र्य अपूर्ण राहील, असा दृष्टिकोन क्रमशः बळकट झाला. या व्यापक ऐतिहासिक आणि आर्थिक पार्श्वभूमीवर लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांचे औद्योगिक विकासासंबंधी विचार विशेष महत्त्वाचे ठरतात.

टिळकांनी औद्योगिक प्रश्नाला केवळ आर्थिक आकडेवारीच्या चौकटीत न पाहता राष्ट्रीय पुनरुत्थानाच्या दृष्टीने मांडले. त्यांच्या लेखनात उद्योगविकास, स्वदेशी उत्पादन, स्थानिक भांडवलनिर्मिती, उद्योजकतेचा विकास आणि आर्थिक स्वाभिमान यांचा परस्परसंबंध दिसून येतो. त्यांनी औद्योगिक प्रगतीला राष्ट्रीय सक्षमीकरणाशी जोडले आणि उद्योग हा केवळ व्यापाराचा विषय नसून राष्ट्राच्या आत्मनिर्भरतेचा पाया आहे, अशी भूमिका मांडली.

म्हणूनच औद्योगिक विकासाच्या प्रश्नाचा अभ्यास करताना वसाहतवादी आर्थिक धोरणे, पारंपरिक उद्योगांचा ऱ्हास, कच्च्या मालावर आधारित परावलंबित्व आणि राष्ट्रवादी प्रतिसाद यांचा एकत्रित विचार आवश्यक ठरतो. प्रस्तुत संशोधनात लोकमान्य टिळकांच्या औद्योगिक विचारांचे या व्यापक ऐतिहासिक संदर्भात चिकित्सक विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न करण्यात येत आहे.

वसाहतकालीन औद्योगिक रचनेची पार्श्वभूमी

भारतातील औद्योगिक विकासाचा अभ्यास करताना वसाहतकालीन काळातील आर्थिक रचनेचे स्वरूप समजून घेणे अत्यावश्यक ठरते. ब्रिटिश सत्तेच्या विस्तारानंतर भारतातील उत्पादनव्यवस्था स्थानिक गरजा पूर्ण करणाऱ्या पारंपरिक संरचनेतून जागतिक साम्राज्यवादी व्यापारव्यवस्थेचा एक घटक बनली. उद्योग, व्यापार आणि वित्त यांचे निर्णय स्थानिक हितसंबंधांऐवजी ब्रिटिश आर्थिक धोरणांशी संलग्न झाले. या प्रक्रियेमुळे भारतीय औद्योगिक संरचनेत मूलभूत बदल घडून आले. उत्पादनाच्या स्वरूपात, रोजगाराच्या पद्धतीत आणि बाजाररचनेत असमतोल वाढू लागला. परिणामी भारताची अर्थव्यवस्था क्रमशः कच्चा माल पुरविणारी आणि तयार वस्तू आयात करणारी अशी परावलंबी बनली.

या ऐतिहासिक प्रक्रियेचा विचार केल्यास औद्योगिक अवनती, संपत्ती-निचरा आणि भांडवलनिर्मितीतील अडथळे हे परस्परसंबंधित घटक म्हणून दिसून येतात.

१ औद्योगिक अवनती (Deindustrialization)

अठराव्या शतकात भारत जागतिक वस्त्रोद्योग, विशेषतः कापूस व रेशीम वस्त्रनिर्मितीत अग्रगण्य स्थानावर होता (Roy, 2012). भारतीय हातमाग उत्पादनाला आशिया, युरोप आणि आफ्रिका येथे मोठी मागणी होती. परंतु ब्रिटनमध्ये औद्योगिक क्रांतीनंतर यंत्राधारित उत्पादनाच्या प्रसारामुळे परिस्थिती झपाट्याने बदलली. मशीनद्वारे मोठ्या प्रमाणावर आणि कमी खर्चात वस्तू निर्मिती होऊ लागली. या वस्तू भारतीय बाजारात कमी दरात उपलब्ध झाल्याने पारंपरिक हातमाग उद्योगांना तीव्र स्पर्धेला सामोरे जावे लागले.

याशिवाय व्यापारधोरणातील असमतोलाने भारतीय उद्योगांच्या अडचणी वाढवल्या. ब्रिटिश उत्पादित वस्तूंना भारतात कमी शुल्क किंवा सवलती मिळत असताना भारतीय उत्पादनांना परदेशी बाजारपेठेत समान संधी उपलब्ध नव्हती. काही क्षेत्रांत निर्यात-कर व आयात-कर यांची रचना ब्रिटिश उद्योगांच्या हितास पोषक होती. परिणामी भारतीय लघुउद्योग, कारागिरी आणि हस्तकला क्षेत्रातील रोजगारसंधी कमी झाल्या. अनेक कारागीर आणि विणकरांना शेतीकडे वळावे लागले, ज्यामुळे कृषी क्षेत्रावर अतिरिक्त लोकसंख्येचा दबाव निर्माण झाला.

या प्रक्रियेला औद्योगिक अवनती किंवा Deindustrialization असे संबोधले जाते. ही केवळ उत्पादनातील घट नव्हती, तर कौशल्यांचा ऱ्हास, तांत्रिक मागासलेपण आणि औद्योगिक आत्मविश्वासाचा कमीपणा यांचे एकत्रित परिणाम होते. औद्योगिक संरचनेतील हा ऱ्हास पुढील काळातील आर्थिक विकासासाठी गंभीर अडथळा ठरला.

२ संपत्ती-निचरा आणि औद्योगिक मागासलेपण

औद्योगिक अवनतीच्या प्रक्रियेशी संपत्ती-निचरा (Drain of Wealth) हा घटक घनिष्ठपणे संबंधित होता. राष्ट्रवादी अर्थचिंतकांनी मांडलेल्या या सिद्धांतानुसार भारतात निर्माण होणारा आर्थिक अधिशेष विविध माध्यमांतून ब्रिटनकडे वळविला जात

होता. महसूल, व्यापारातील नफा, प्रशासकीय खर्च आणि इतर आर्थिक प्रवाह यांद्वारे देशांतर्गत निर्माण होणारी संपत्ती परदेशी सत्तेकडे केंद्रीत होत होती.

या प्रक्रियेचा औद्योगिक विकासावर थेट परिणाम झाला. देशांतर्गत उद्योगांसाठी आवश्यक भांडवल, तांत्रिक गुंतवणूक आणि पायाभूत सुविधा यांसाठी संसाधने मर्यादित राहिली. भांडवलनिर्मितीची नैसर्गिक प्रक्रिया खंडित झाल्याने स्थानिक उद्योग उभारणीसाठी आवश्यक वित्तपुरवठा उपलब्ध झाला नाही. परिणामी औद्योगिक आधुनिकीकरणाची गती मंदावली आणि अर्थव्यवस्था परावलंबी स्वरूपात अडकून राहिली.

लोकमान्य टिळकांनी या संपत्ती-निचरा प्रक्रियेची जाणीव ठेवून औद्योगिक स्वावलंबनाला राष्ट्रीय स्वातंत्र्याशी जोडले. त्यांच्या मते, आर्थिक अधिशेष देशातच गुंतवला गेला पाहिजे आणि स्थानिक उद्योगांना चालना दिली पाहिजे. औद्योगिक विकास हा केवळ रोजगारनिर्मितीचा प्रश्न नसून आर्थिक स्वातंत्र्याचा पाया आहे, अशी त्यांची भूमिका होती. स्वदेशी उद्योग, स्थानिक भांडवलनिर्मिती आणि उत्पादनवाढ यांद्वारे आर्थिक आत्मनिर्भरता साधता येईल, असा त्यांचा विश्वास होता.

अशाप्रकारे वसाहतकालीन औद्योगिक रचनेतील अवनती आणि संपत्ती-निचरा या प्रक्रियांमुळे भारतातील औद्योगिक मागासलेपण अधिक तीव्र झाले. या पार्श्वभूमीवर टिळकांचे औद्योगिक चिंतन हे एक वैचारिक आणि राष्ट्रीय प्रतिसाद म्हणून उदयास आले.

सैद्धांतिक चौकट

लोकमान्य टिळकांच्या औद्योगिक विकासासंबंधी विचारांचे सखोल विश्लेषण करण्यासाठी काही महत्त्वाच्या सैद्धांतिक चौकटींचा आधार घेणे आवश्यक ठरते. वसाहतकालीन आर्थिक रचनेचे स्वरूप, संपत्तीचा प्रवाह, सत्तासंबंध आणि संस्थात्मक संरचना यांचा परस्परसंबंध लक्षात घेतल्यास टिळकांचे चिंतन अधिक स्पष्ट होते. प्रस्तुत अभ्यासात संपत्ती-निचरा सिद्धांत, राजकीय अर्थशास्त्रीय दृष्टिकोन आणि संस्थात्मक विश्लेषण या तीन चौकटींच्या आधारे औद्योगिक प्रश्नाचा विचार केला आहे.

१ संपत्ती-निचरा सिद्धांत (Drain Theory)

दादाभाई नौरोजी आणि रोमेशचंद्र दत्त यांनी मांडलेल्या संपत्ती-निचरा सिद्धांतानुसार भारतातील आर्थिक अधिशेष विविध मार्गांनी ब्रिटनकडे वळविला जात होता. महसूल, व्यापारातील असमतोल, प्रशासकीय खर्च, लष्करी व्यय आणि इतर आर्थिक व्यवहार यांच्या माध्यमातून देशांतर्गत निर्माण होणारी संपत्ती स्थानिक विकासाऐवजी साम्राज्यवादी केंद्राकडे केंद्रीत होत होती. या प्रक्रियेमुळे भारतातील भांडवलनिर्मितीची नैसर्गिक क्षमता कमी झाली (Naoroji, 1901; Dutt, 1904).

औद्योगिक विकासासाठी आवश्यक असलेली गुंतवणूक, तांत्रिक आधुनिकीकरण आणि पायाभूत सुविधा यांसाठी आवश्यक संसाधने उपलब्ध झाली नाहीत. परिणामी औद्योगिक वाढ मर्यादित राहिली आणि अर्थव्यवस्था कच्चा माल निर्यात व तयार वस्तू आयात करणाऱ्या परावलंबी संरचनेत अडकली.

लोकमान्य टिळकांच्या विचारांमध्येही ही जाणीव स्पष्टपणे आढळते. त्यांनी औद्योगिक विकासाचा प्रश्न केवळ उत्पादनवाढीच्या दृष्टीने न पाहता आर्थिक स्वायत्ततेच्या संदर्भात मांडला. त्यांच्या मते, देशात निर्माण होणारा अधिशेष देशांतर्गत उद्योग उभारणीसाठी वापरला गेला पाहिजे. आर्थिक संपत्ती देशाबाहेर जाणे थांबविल्याशिवाय औद्योगिक स्वावलंबन साध्य होणार नाही, ही त्यांची मूलभूत भूमिका होती. त्यामुळे टिळकांचे औद्योगिक चिंतन संपत्ती-निचरा सिद्धांताशी सुसंगत आणि राष्ट्रवादी आर्थिक प्रतिवाद म्हणून पाहता येते.

२ राजकीय अर्थशास्त्रीय दृष्टिकोन (Political Economy Perspective)

औद्योगिक विकासाचा प्रश्न हा केवळ आर्थिक नसून सत्तासंबंधांशी घनिष्ठपणे जोडलेला असतो. राजकीय अर्थशास्त्राच्या चौकटीतून पाहता, कोणते उद्योग विकसित होणार, कोणत्या क्षेत्रांना संरक्षण मिळणार आणि संसाधनांचे वाटप कसे होणार हे निर्णय सत्ताधारी घटकांच्या हितसंबंधांवर अवलंबून असतात.

वसाहतकालीन काळात ब्रिटिश शासनाची औद्योगिक धोरणे भारतातील उद्योगांच्या प्रगतीपेक्षा ब्रिटिश उद्योगांच्या हितसंबंधांना पोषक होती. भारताला कच्चा माल पुरवठादार आणि ब्रिटनमधील उत्पादनासाठी बाजारपेठ म्हणून विकसित करण्यात आले. परिणामी भारतातील औद्योगिक आधुनिकीकरणाला आवश्यक असलेले संरक्षण, प्रोत्साहन आणि धोरणात्मक पाठबळ मिळाले नाही.

लोकमान्य टिळकांनी या असमतोलावर स्पष्टपणे टीका केली. त्यांच्या मते, परकीय सत्तेच्या अधीन असताना औद्योगिक स्वायत्तता शक्य नाही. म्हणून त्यांनी स्वदेशी उद्योगांचा पुरस्कार केला आणि राष्ट्रीय उत्पादनक्षमतेला चालना देण्याचे आवाहन केले. त्यांच्या लेखनातून असे दिसते की औद्योगिक प्रश्न हा राजकीय स्वातंत्र्याशी अभिन्नरित्या जोडलेला आहे. स्वदेशी वस्तूंचा वापर, स्थानिक उद्योगांचे संरक्षण आणि राष्ट्रीय उद्योजकतेचा विकास हे त्यांच्या विचारांचे केंद्र होते. या दृष्टिकोनातून टिळकांचे चिंतन राजकीय अर्थशास्त्रीय चौकटीत सुस्पष्टपणे बसते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-2(A)| February - 2026

३ संस्थात्मक विश्लेषण (Institutional Analysis)

औद्योगिक विकास हा केवळ बाजारातील मागणी-पुरवठ्यावर अवलंबून नसतो; तो विविध संस्थात्मक घटकांच्या कार्यक्षमतेवर आधारित असतो. कोणत्याही देशात उद्योगविकासासाठी वित्तीय संस्था, तांत्रिक शिक्षण व्यवस्था, कायदेशीर संरक्षण, स्थिर बाजाररचना आणि पायाभूत सुविधा यांची आवश्यकता असते. या संस्थात्मक पायाभूत घटकांशिवाय औद्योगिक प्रगती टिकाऊ स्वरूपात घडू शकत नाही.

वसाहतकालीन भारतात या घटकांची रचना असमतोल स्वरूपाची होती. स्थानिक उद्योगांसाठी स्वस्त आणि सुलभ वित्तपुरवठा मर्यादित होता. तांत्रिक शिक्षण व संशोधन संस्थांची संख्या कमी होती. उद्योगांना संरक्षण देणारी कायदेशीर व धोरणात्मक चौकट अपुरी होती. वाहतूक आणि दळणवळण व्यवस्था मुख्यतः साम्राज्यवादी व्यापारसाखळीच्या गरजांनुसार विकसित झाली होती.

लोकमान्य टिळकांच्या लेखनातून या संस्थात्मक कमतरतांची जाणीव स्पष्टपणे दिसून येते. त्यांनी स्थानिक भांडवलनिर्मिती, उद्योजकतेचा विकास, शिक्षणातील सुधारणा आणि स्वदेशी उद्योगांना प्रोत्साहन यांचा आग्रह धरला. त्यांच्या दृष्टीने औद्योगिक विकास हा केवळ कारखाने उभारण्याचा प्रश्न नव्हता; तो संस्थात्मक बळकटीकरणाचा दीर्घकालीन कार्यक्रम होता. त्यामुळे त्यांच्या औद्योगिक विचारांचे विश्लेषण संस्थात्मक चौकटीतून केले असता त्यातील दूरदृष्टी अधिक स्पष्ट होते.

स्वदेशी आंदोलन आणि औद्योगिक राष्ट्रवाद

लोकमान्य टिळकांच्या औद्योगिक विचारांचा केंद्रबिंदू म्हणजे स्वदेशी ही संकल्पना होय. तथापि, स्वदेशीचा अर्थ त्यांनी केवळ परकीय वस्तूंचा बहिष्कार किंवा भावनिक राष्ट्रवाद असा घेतला नाही. त्यांच्या मते स्वदेशी ही एक व्यापक आर्थिक रणनीती होती. स्थानिक उत्पादनवाढ, स्थानिक उद्योगांचे संरक्षण, देशांतर्गत गुंतवणूक आणि अंतर्गत बाजारशक्ती वाढविणे हा तिचा गाभा होता.

टिळकांच्या विचारानुसार स्वदेशी ही आर्थिक स्वावलंबनाची पायाभरणी करणारी चळवळ होती. परकीय वस्तूंचा बहिष्कार हा तिचा प्रारंभिक टप्पा असला तरी अंतिम उद्दिष्ट स्थानिक उत्पादनसाखळी सक्षम करणे हे होते. स्थानिक उद्योग उभे राहिल्यास भांडवल देशातच फिरते, रोजगारनिर्मिती वाढते, उत्पन्न वाढते आणि त्यामुळे मागणी वाढते—अशी सकारात्मक आर्थिक साखळी त्यांनी सूचित केली. आधुनिक अर्थशास्त्रात याला गुणक परिणाम (multiplier effect) असे संबोधले जाते. (Tilak, १८९०-१९२०)

स्वदेशीमुळे निर्माण होणारी आर्थिक ऊर्जा ही राष्ट्रनिर्मितीचा भाग आहे, असे टिळक मानत. त्यामुळे त्यांच्या दृष्टीने स्वदेशी ही केवळ आर्थिक नव्हे तर सांस्कृतिक आणि राजकीय सशक्तीकरणाची संकल्पना होती. औद्योगिक राष्ट्रवादाच्या पायाभूत तत्त्वांमध्ये त्यांनी स्वदेशीला मध्यवर्ती स्थान दिले.

भांडवलनिर्मिती आणि वित्तीय स्वायत्तता

औद्योगिक विकासासाठी आवश्यक असलेला मूलभूत घटक म्हणजे भांडवल. वसाहतकालीन अर्थरचनेत भारतीय व्यापारी आणि उद्योगपती वर्गाला पुरेसे संस्थात्मक पाठबळ उपलब्ध नव्हते. वित्तपुरवठा व्यवस्था परकीय नियंत्रणाखाली होती आणि मोठ्या प्रमाणावर भांडवल ब्रिटिश उद्योगांकडे वळत होते.

या पार्श्वभूमीवर टिळकांनी स्थानिक भांडवलनिर्मितीचे महत्त्व अधोरेखित केले. त्यांच्या मते, देशातील व्यापारी, उद्योजक आणि समाजघटकांनी एकत्र येऊन गुंतवणूक करणे आवश्यक आहे. सहकारी तत्त्व, व्यापारी संघटना आणि सामूहिक आर्थिक प्रयत्न यांच्या माध्यमातून उद्योगविकास शक्य होईल, असे त्यांनी प्रतिपादन केले.

आर्थिक आत्मनिर्भरता ही औद्योगिक प्रगतीची मूलभूत अट आहे, हा त्यांचा ठाम विश्वास होता. देशातील अधिशेष देशातच गुंतविला गेला पाहिजे, अन्यथा औद्योगिक विकास परावलंबी आणि अस्थिर राहील. टिळकांच्या या विचारांत वित्तीय स्वायत्ततेचे स्पष्ट तत्त्व दिसून येते.

कृषी-उद्योग समन्वय

टिळकांच्या दृष्टीने औद्योगिक विकास हा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेपासून वेगळा नव्हता. त्यांनी कृषी आणि उद्योग यांच्यातील परस्परावलंबित्व अधोरेखित केले. कृषी उत्पादनावर आधारित प्रक्रिया उद्योग उभारल्यास मूल्यवर्धन, रोजगारनिर्मिती आणि स्थानिक बाजारवृद्धी साध्य होऊ शकते, असे त्यांनी सुचवले.

कापूस प्रक्रिया उद्योग, साखरनिर्मिती, तेलगिरण्या, हस्तकला आणि लघुउद्योग यांच्या माध्यमातून ग्रामीण भागात औद्योगिक क्रियाशीलता निर्माण होऊ शकते. यामुळे कृषी उत्पन्नाची अस्थिरता कमी होईल आणि ग्रामीण समाजात पूरक रोजगारसंधी उपलब्ध होतील.

हा दृष्टिकोन आधुनिक ग्रामीण औद्योगिकीकरण, क्लस्टर विकास आणि मूल्यसाखळी (value chain) या संकल्पनांशी सुसंगत आहे. टिळकांनी कृषी-उद्योग समन्वयाचा विचार करून संतुलित आर्थिक विकासाची दिशा सूचित केली.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-2(A)| February - 2026

तांत्रिक शिक्षण आणि कौशल्य विकास

औद्योगिक समाजाची निर्मिती केवळ भांडवल किंवा बाजारावर अवलंबून नसून कौशल्यसंपन्न मनुष्यबळावर आधारित असते. टिळकांनी शिक्षणाला राष्ट्रीय उभारणीचे महत्त्वाचे साधन मानले. त्यांच्या दृष्टीने शिक्षण हे केवळ साक्षरतेपुरते मर्यादित नसून वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि तांत्रिक कौशल्य विकसित करणारे असावे.

औद्योगिक प्रगतीसाठी तांत्रिक शिक्षण संस्था, उद्योगाधारित प्रशिक्षण आणि प्रयोगशील वृत्ती आवश्यक आहे, असे त्यांनी सुचवले. उत्पादनक्षमता वाढविण्यासाठी आणि आधुनिक उद्योग उभारण्यासाठी प्रशिक्षित मनुष्यबळ अपरिहार्य आहे, ही त्यांची भूमिका होती.

त्यामुळे टिळकांचे औद्योगिक चिंतन शिक्षण-सुधारणा आणि कौशल्य विकासाशी घनिष्ठपणे जोडलेले दिसते.

संरक्षणवाद आणि औद्योगिक धोरण

परकीय वस्तूंच्या अनियंत्रित आयातीमुळे स्थानिक उद्योग टिकाव धरू शकत नाहीत, ही जाणीव टिळकांना होती. म्हणूनच त्यांनी आयात-कर, स्वदेशी उत्पादनांना प्रोत्साहन आणि स्थानिक उद्योगांना धोरणात्मक संरक्षण यांचा पुरस्कार केला.

हा दृष्टिकोन आधुनिक अर्थशास्त्रातील infant industry argument शी सुसंगत आहे. नव्याने उभ्या राहत असलेल्या उद्योगांना प्रारंभी संरक्षण दिल्यास ते स्पर्धात्मक बनू शकतात, ही संकल्पना त्यांनी अप्रत्यक्षपणे मांडली.

त्यांच्या मते संरक्षणवाद हा कायमस्वरूपी नव्हे, तर राष्ट्रीय उद्योगांना बळकटी देण्यासाठी आवश्यक असा धोरणात्मक उपाय आहे.

तुलनात्मक विश्लेषण

वसाहतकालीन अर्थचिंतनात विविध विचारवंतांनी औद्योगिक प्रश्न वेगवेगळ्या दृष्टिकोनातून मांडला.

विचारवंत	औद्योगिक दृष्टिकोन
दादाभाई नौरोजी	संपत्ती-निचरा व आर्थिक अधिशेषाचा प्रवाह
आर. सी. दत्त	वसाहतवादी शोषण व औद्योगिक ऱ्हास
महादेव गोविंद रानडे	सुधारक आर्थिक धोरणे व उद्योगप्रोत्साहन
लोकमान्य टिळक	स्वदेशी, जनजागृती, उद्योग संरक्षण व राष्ट्रीय संघटन

टिळकांचे वैशिष्ट्य असे की त्यांनी औद्योगिक विचार केवळ सैद्धांतिक मांडणीपुरते मर्यादित न ठेवता जनआंदोलनाशी जोडले. स्वदेशीला लोकचळवळीचे स्वरूप देऊन त्यांनी औद्योगिक राष्ट्रवादाला सामाजिक अधिष्ठान दिले.

आधुनिक संदर्भातील उपयुक्तता

आजच्या भारतात आत्मनिर्भर भारत, मेक इन इंडिया, स्टार्टअप इंडिया, MSME प्रोत्साहन आणि ग्रामीण उद्योग विकास यांसारखी धोरणे औद्योगिक स्वावलंबनावर आधारित आहेत. स्थानिक उत्पादनवाढ, कौशल्य विकास, भांडवलप्रवाह आणि उद्योग संरक्षण या घटकांना महत्त्व दिले जाते.

या सर्व धोरणांत टिळकांच्या विचारांचे अप्रत्यक्ष प्रतिबिंब दिसते. स्वदेशीचा आधुनिक आविष्कार म्हणजे स्थानिक उत्पादनसाखळी मजबूत करणे आणि जागतिक स्पर्धेत सक्षम होणे, असा म्हणता येईल.

चिकित्सक मूल्यमापन

टिळकांच्या औद्योगिक विचारांचे प्रमुख बलस्थान म्हणजे त्यांनी औद्योगिक राष्ट्रवादाची स्पष्ट चौकट मांडली. भांडवलनिर्मिती, कृषी-उद्योग समन्वय, शिक्षण-सुधारणा आणि संरक्षणवाद यांचा एकात्म विचार त्यांनी मांडला. त्यांच्या दृष्टिकोनात संस्थात्मक जाणीव आणि दीर्घकालीन विकासदृष्टी स्पष्ट दिसते.

मर्यादांच्या दृष्टीने पाहता, त्यांनी तपशीलवार औद्योगिक आराखडा किंवा तंत्रज्ञान हस्तांतरणाच्या प्रक्रियेवर व्यापक चर्चा केलेली दिसत नाही. तसेच औद्योगिक धोरणांच्या अंमलबजावणीच्या टप्प्यांवर सविस्तर विश्लेषण मर्यादित आहे.

तथापि त्यांच्या काळाच्या ऐतिहासिक संदर्भात पाहता, त्यांचे चिंतन दूरदृष्टीपूर्ण, प्रेरणादायी आणि राष्ट्रनिर्मितीला चालना देणारे ठरते. औद्योगिक विकासाला राष्ट्रीय स्वाभिमानाशी जोडण्याचे त्यांचे कार्य भारतीय आर्थिक विचारसरणीत विशेष स्थान प्राप्त करते.

निष्कर्ष

लोकमान्य टिळकांचा औद्योगिक विकासाविषयक दृष्टिकोन हा केवळ भावनिक राष्ट्रवादाच्या चौकटीत सीमित नव्हता; तो सखोल आर्थिक निरीक्षण, संरचनात्मक विश्लेषण आणि संस्थात्मक जाणिवेवर आधारित होता. त्यांनी औद्योगिक प्रश्नाचा विचार केवळ उत्पादनवाढ किंवा व्यापारी हितसंबंधांच्या दृष्टीने केला नाही, तर राष्ट्रीय स्वातंत्र्य, आर्थिक स्वावलंबन आणि सामाजिक स्थैर्य या व्यापक

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-2(A)| February - 2026

संदर्भात केला. त्यांच्या मते राजकीय स्वातंत्र्याची लढाई आणि आर्थिक स्वायत्ततेची लढाई या परस्परपूरक होत्या; उद्योगविकासाशिवाय राष्ट्राची खरी उभारणी शक्य नाही, ही त्यांची मूलभूत धारणा होती.

स्वदेशी ही त्यांच्यासाठी प्रतीकात्मक घोषणा नव्हती, तर आर्थिक पुनर्रचनेची व्यवहार्य संकल्पना होती. स्थानिक उत्पादनवाढ, देशांतर्गत गुंतवणूक, रोजगारनिर्मिती आणि अंतर्गत बाजाराचा विस्तार यांद्वारे स्वावलंबी अर्थचक्र निर्माण होऊ शकते, असा त्यांचा विश्वास होता. त्यांनी भांडवलनिर्मिती, वित्तीय स्वायत्तता आणि सहकारी तत्त्वांचा पुरस्कार करून औद्योगिक विकासाची सामाजिक पायाभरणी मजबूत करण्याचा प्रयत्न केला.

तसेच तांत्रिक शिक्षण आणि कौशल्यविकास यांना त्यांनी औद्योगिक समाजाच्या निर्मितीतील अपरिहार्य घटक मानले. शिक्षणाच्या माध्यमातून सक्षम मनुष्यबळ निर्माण झाले तरच उद्योग क्षेत्र टिकाव धरेल, ही त्यांची भूमिका आधुनिक मानवी संसाधन विकासाच्या संकल्पनेशी सुसंगत ठरते. संरक्षणवादाच्या बाबतीतही त्यांनी नवोदित उद्योगांना संरक्षण देण्याची आवश्यकता स्पष्ट केली, जी आजच्या औद्योगिक धोरणातील 'इन्फंट इंडस्ट्री' तत्त्वाशी जुळते.

एकूणच पाहता, टिळकांचे औद्योगिक चिंतन हे राष्ट्रवादी प्रेरणा, आर्थिक तर्कशुद्धता आणि संस्थात्मक सुधारणांची एकत्रित मांडणी आहे. त्यांच्या विचारांतून औद्योगिक पुनरुत्थानाची जी दिशा सूचित होते ती आजच्या आत्मनिर्भरता, स्थानिक उद्योग प्रोत्साहन आणि संतुलित आर्थिक विकासाच्या धोरणांमध्येही प्रतिबिंबित होताना दिसते. त्यामुळे टिळकांचे औद्योगिक विचार केवळ ऐतिहासिक संदर्भापुरते मर्यादित न राहता आधुनिक आर्थिक धोरणांच्या चर्चेतही मार्गदर्शक ठरतात.

संदर्भसूची

1. टिळक, बाळ गंगाधर. (१८९०–१९२०). केसरी : निवडक अग्रलेख. पुणे : केसरी–मराठा ट्रस्ट.
2. टिळक, बाळ गंगाधर. (१९१५). श्रीमद्भगवद्गीता रहस्य (गीतारहस्य). पुणे : केसरी प्रकाशन.
3. टिळक, बाळ गंगाधर (संपा.). (१९७६). समग्र टिळक (खंड ३). पुणे : केसरी–मराठा ट्रस्ट.
4. कीर, धनंजय. (१९७३). लोकमान्य टिळक : जीवन आणि कार्य. पुणे : पॉप्युलर प्रकाशन.
5. फडके, य. दि. (१९८६). लोकमान्य टिळक आणि भारतीय राष्ट्रवाद. पुणे : श्रीविद्या प्रकाशन.
6. टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ. (२०१४). रोहित दी. टिळक : लोकमान्य टिळक यांचे राष्ट्रीय अर्थशास्त्र. पुणे : टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ प्रकाशन.
7. Chandra, B. (1966). The rise and growth of economic nationalism in India. New Delhi: People's Publishing House.
8. Davis, M. (2001). Late Victorian holocausts: El Niño famines and the making of the third world. London: Verso.
9. Dutt, R. C. (1901). The economic history of India under early British rule. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co.
10. Dutt, R. C. (1904). India in the Victorian age: An economic history of India. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co.
11. Naoroji, D. (1901). Poverty and un-British rule in India. London: Swan Sonnenschein & Co.
12. Ranade, M. G. (1898). Essays on Indian economics. Madras: G. A. Natesan & Co.
13. Roy, T. (2012). The economic history of India 1857–1947 (3rd ed.). New Delhi: Oxford University Press.